

Ad fontes!

Ігор Ісіченко, архієпископ

УДК 821.161.2:929Скарга

О. ПЕТРО СКАРґА І ХРИСТИЯНСЬКИЙ СХІД: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

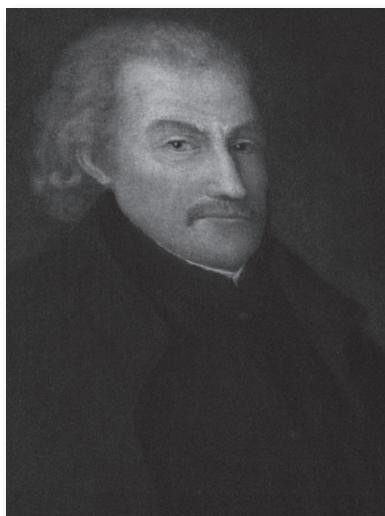
У статті розглядається українська рецепція творчості польського письменника-єзуїта Петра Скарґи. Його полемічні твори ініціювали початок української полемічної прози, викликали відповідь Івана Вишенського та його наступників. "Життя святих" Петра Скарґи, найпопулярніша польська книга доби Бароко, перекладалася в Україні й була використана українськими агіографами. Ораторська творчість Петра Скарґи стала взірцем для українських проповідників. І хоча негативні оцінки письменника із часів Івана Вишенського тяжіли над українськими читачами, об'єктивний вплив цього автора на українську культуру не можна звести до ролі підступного ворога-єзуїта з романтичного міфу.

Ключові слова: Петро Скарґа, Іван Вишенський, бароко, полемічна проза, агіографія, проповідницька проза.

Archbishop Ihor Isichenko. Father Piotr Skarga and the Christian Orient: Ukrainian aspect

The article deals with Ukrainian reception of the work of a Polish writer Piotr Skarga SJ. His polemic texts marked the beginning of Ukrainian polemic prose and found vivid response on the part of Ivan Vyshensky and his successors. "Lives of the Saints" by Piotr Skarga, the most popular Polish baroque book, was translated in Ukraine and used in Ukrainian hagiography. The oratory of Piotr Skarga became the model for Ukrainian preachers. Notwithstanding the negative appraisals of Piotr Skarga's works which have weighed upon Ukrainian readers since Ivan Vyshensky, the objective impact of the writer on Ukrainian culture cannot be reduced to the role of a treacherous Jesuit from a romantic myth.

Key words: Piotr Skarga, Ivan Vishensky, baroque, polemic prose, hagiography, pastoral prose.

Священик-єзуїт Петро Скарґа (2 лютого 1536 – 27 вересня 1612) став однією зі знакових постатей у національному міфі, що склався в Україні протягом ХІХ – поч. ХХ ст. Закріплений у "Кобзарі" Т. Шевченка, цей міф інтерпретує узагальнену постать "ксьондза-єзуїта" як деструктивну силу, що зруйнувала єдність Речі Посполитої та зумовила приєднання до Російської імперії і Наддніпрянської України, і Литви, і значної частини Польщі. Символічний образ "ксьондза-єзуїта" з'являється обіч навернених на католицтво синів Гонти в поемі "Гайдамаки", і герой поеми наказує вбити священика, а синів убиває власними руками [25, т. 1, 105]. Як й інший, більш відомий польському читачеві персонаж М. Гоголя, що виголошує зрадливому синові: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю!" [4, 157].

Символічний світ романтизму прочитує досвід минулого, досвід козацьких воєн і гайдамаччини, послугуючись, як ключем, кодом драматичного змагання

цивілізації. У цьому коді Берестейська церковна унія постає трагічним компромісом, цілком суперечним безкомпромисній цілісності романтичних характерів.

Український романтизм досягає своєї зрілості у 30 – 40-і рр. XIX ст. Він активно засвоює панславистські ідеї, химерно пов'язувані то з “третім Римом”, довкола якого нібито ферментується слов'янська єдність, то з федералістськими проектами, закладеними в основу доктрини Кирило-Мефодіївського братства. Польське Листопадове повстання 1830 – 1831 рр. із його гаслом “За нашу і вашу свободу” справило безперечний вплив на українських романтиків. Досить згадати Т. Шевченка, котрий пережив початок повстання у Вільні. Але не меншою мірою вплинула на романтичний образ минулого антипольська й антикатолицька риторика, яка впроваджується в офіційну ідеологію Російської імперії за часів Миколи I та графа Сергія Уварова (міністр освіти Росії, 1833 – 1849). Тріада графа Уварова “Православ'я, самодержавство, народність” прямо чи непрямо визначала рецепцію минулого істориками, філологами, мислителями підросійської України.

А саме в той час закладаються основи модерної історичної та історико-літературної науки, публікуються літературні пам'ятки. І Петро Скарґа входить у модерну історичну свідомість як чільний виразник єзуїтської стратегії – спонукати до поєднання з Римом православне духовенство, відривати від православної Церкви її вірних, спонукати державну владу до насильного втручання в церковне життя з метою уніфікації Церкви [15, 114-115].

Микола Костомаров, котрий дає такі оцінки, – не якийсь там конформіст, адепт імперських проектів. Це перший український модерний історик академічного виміру, організатор і лідер першої української підпільної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмових документів. І в цьому програмовому документі, “Книзі буття українського народу”, що так нагадує “Księgi pielgrzymstwa polskiego” Адама Міцкевича, конфесійна програма Петра Скарґи та його соратників інтерпретується цілком однозначно: “Папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу” [14, 19]. Або, як писав пізніше до поляків соратник і товариш М. Костомарова Т. Шевченко: “прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай”... [25, т. 2, 37].

Саме М. Костомаров 1865 р. розпочав публікацію доробку одного з найталановитіших українських полемістів межі Ренесансу й Бароко, монаха-афоніта Івана Вишенського [2, Прибавлення, с. 205-270]. Відтоді до кінця XX ст. твори Івана Вишенського друкувалися, аналізувалися й викладалися в Україні чи не більше за всіх інших учасників міжконфесійної полеміки – а їх було понад півтора! – разом узятих. І вже невдовзі після першого оприлюднення творів Івана Вишенського в додатках до фундаментальної монографії Сергія Голубєва “Київський митрополит Петро Могила і його сподвижники” [5, 67-154] спеціально публікуються два полемічні послання українського афоніта, спрямовані проти о. Петра Скарґи: “Краткословны отвѣтъ Феодула <...> против <...> писанія Петра Скарґи” та “Зачапка мудраго латынника з глупым русином”.

Фактично образ католицького проповідника впроваджується в модерну історичну свідомість за посередництва його зятого опонента. При цьому різко тенденційні оцінки польського автора Іваном Вишенським набувають ролі документального джерела, і навіть критично наставлений стосовно творців Берестейської унії І. Франко вже наприкінці XIX ст. мусив застерігати: “Історики українські і російські, користуючись in cudo творами Вишенського, цілковито забули об одній речі: що се твори поперед усього *літературні*, а не документи історичні, що заким уживати їх до характеристики часу і відносин, треба би вперед піддати їх критиці історичній” [23, 16].

Слабкою рисою вивчення монументального корпусу літературної полеміки XVI – XVIII ст. уже наприкінці XIX – на початку XX ст. стає однобічність підходу до неї й тенденційність інтерпретацій. Російська академічна наука царських часів прагнула все ж надати позірної об'єктивності власним підходам, здійснюючи поряд з історичними дослідженнями публікації текстів не лише православних полемістів, а і їхніх католицьких опонентів. Навіть трактати Петра Скарґи “О jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu” та “Synod Brzeski i jego obrona” були надруковані у збірниках джерельних матеріалів [21, стлб. 223-612, 939-1002]. Після ж окупації України більшовиками й запровадження їхнього режиму однобічно антикатолицький характер підходу до літературної полеміки стає неприхованим.

Насильницька ліквідація Української греко-католицької церкви після Другої світової війни стає приводом для підпорядкування досліджень з історії міжконфесійної полеміки тенденції, прямо декларованій у назвах на кшталт “Українські письменники-полемісти проти Ватикану та унії” [10]. У цьому контексті Петро Скарґа характеризується як “ідеолог шляхти і магнатів” [13, 219], “відомий польський публіцист, пропагандист католицизму і противник православної віри” [6, 116], “апологет унії” [26, 54].

Але навіть дослідження, позначені антикатолицькою та антипольською тенденційністю, мусили визнати ключову роль Петра Скарґи у становленні й розвитку української полемічної прози. Бо й справді, ігнорування книжки “О jedności Kościoła Bożego...” створювало б нездоланну перешкоду для пояснення появи найпотужнішого корпусу українських писемних пам'яток другої половини XVI – початку XVII ст.

Уже в перші роки після публікації книги “О jedności Kościoła Bożego...”, до початку 1580-х рр., у Супрасльському монастирі на Підляшші виникають два полемічні збірники, спрямовані проти основних положень Петра Скарґи [20; 11, 47-48]. А з утворенням Острозької академії та згуртуванням довкола неї українських та грецьких православних педагогів і книжників у цьому інтелектуальному середовищі продукуються тексти, покликані протиставити аргументам Петра Скарґи богословські концепції, зіперті на традиції візантійського Сходу. Додатковим стимулом цього виявилася календарна реформа папи Григорія XIII, запроваджена в Речі Посполитій 1586 р.

Прийняття католицькою церквою григоріанського календаря 1582 р. й запровадження його в Речі Посполитій 1586 р. надало культурній дистанції між Східною і Західною Церквами конкретного хронологічного втілення, яке здавалося виграшним для полемістів. Лідер Острозького гуртка Герасим Смотрицький публікує 1587 р. спеціальний памфлет “Календар римський новий” разом із іншим своїм памфлетом, “Ключ Царства Небесного” [22, 212-235]. Книжки мали значний суспільний резонанс. І хоча їхній автор зосередився переважно на елементарних побутових виявах міжконфесійних протистоянь, Петро Скарґа явно присутній у полі його зору як найнебезпечніший опонент. Уже в передмові-посвяті Олександрові Острозькому автор застерігає князя від “змієобразних шепталців”, котрі наворачують “*наших Єв*”, а за ними й *Адамів*, спершу молодих, а за молодими і старих, на іншу віру [22, 214]. Згодом же в антикатолицькому “Ключі Царства Небесного” Герасим Смотрицький уводить “скарґ і гербестів” як ознаку “нынешних многмятежных и богопротивных часов на том схилку свѣта”, додаючи на марґінесі епіграму: “Скарга оскаржаєт, Гербест осуждаєт, бо той писмом своим страшит, а сей декретом не тѣшит” [22, 224].

Проголошення Берестейської церковної унії 1596 р. радикально змінює формат і зміст полемічної творчості. Але й на цьому етапі визначальну роль

відіграє трактат Петра Скарґи “Synod Brzeski i jego obrona” (1597). Безпосередньою відповіддю на нього став полемічний трактат “Απόκρισις”, виданий під псевдонімом “Христофор Філалет” спершу польською (Вільно, 1597), а потім і українською (Остріг, 1598) мовами. Цей фундаментальний трактат намагався адекватно відповісти на апологію Берестейської унії, наслідуючи опонента в широкому використанні документів, оперуванні богословською аргументацією, історичними фактами.

Іван Вишенський звертається до Петра Скарґи, маючи достатній авторитет у православних колах. Його послання “Краткословны отвѣтъ Феодула <...> против <...> писанія Петра Скарґи” та “Зачапка мудраго латынника з глупым русином” були написані у відповідь на перевидання трактату “O jedności Kościoła Bożego...” (1590), що дісталось до рук українського полеміста аж десь на початку XVII ст. Із властивою йому категоричністю автор у першому посланні заперечує еклезіологічні тези опонента, додаючи стосовно інших аспектів трактату: “все басни, лжа и мірского духа мудрованіе естъ” [3, 159]. Але вже в “Зачапці...”, використовуючи діалогічну форму дискусії з опонентом, автор дещо деталізує свої аргументи.

Наступники Івана Вишенського – Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, богослови з оточення митрополита Петра Могили, що прибрали псевдонім “Євсевій Пимін”, Іоанікій Ґалятовський – апелювали до творів Петра Скарґи значно рідше. Але опосередкований зв’язок їхнього доробку із трактатами польського автора зберігався. В усякому разі, звернення до унійної тематики та історії православно-католицьких взаємин передбачало неминучий вплив Петра Скарґи на вибір українськими авторами свого місця в літературній дискусії.

Трактат “Про єдність Церкви Божої” зачепив був принагідно одну дуже болючу для Східної Церкви тему – тему богослужбової мови, котру вживали слов’янські народи, прийнявши від Візантії її церковний обряд. Церковнослов’янська мова, створена святими Кирилом і Мефодієм із місійною метою, здавна сакралізувалася народами візантійсько-слов’янського кола як богонатхненна. Навіть тепер і в православній, і в греко-католицькій церкві існують середовища, де категорично відкидається можливість відправляти богослужіння будь-якою іншою мовою, крім церковнослов’янської. Критична оцінка Петром Скарґою церковнослов’янської мови як грецького підступу, покликаного обмежити цивілізаційний простір православно-слов’янського регіону [21, ствп. 485-487], була зустрінена українськими книжниками дуже вороже. Той самий Іван Вишенський у “Зачапці” протиставляє “святую” церковнослов’янську мову латинській, із бароковою парадоксальністю стверджуючи переваги першої тим, що в ній “лжа и прелесть его (диявола. – А. І.) никакоже мѣста имѣти не может, ибо ани диалектик и силогизм поганских, <...> ани хитрорѣчіем лицемѣрнаго фарисейства упремудряет, <...> толко простоту и спасение рачителю словянскаго языка еднает” [3, 194]. А в “Пораді до очищення Церкви”, уключеній як третій розділ до рукописної “Книжки”, Іван Вишенський, явно полемізуючи з Петром Скарґою, заявляє: “Ато для того діавол на словенскій язык борбу тую маєт, зане же ест плодоноснѣйшій от всѣх языков и Богу любимшій: понеж <...> без всякого ухищрения к Богу приводит” [3, 23].

Та цих аргументів уже явно не вистачало інтелектуальним верствам України. І ось із кінця XVI ст. розпочинається історія впорядкування підручників і словників церковнослов’янської мови. 1591 р. у Львові єпископ Арсеній Еласонський та його учні зі Львівської братської школи укладають “Грамматіку доброголаголиваго еллинословенскаго языка”. Це була компілятивна грецька

граматика, у якій використано матеріал “Grammatica Graeca” Костянтина Ласкаріса (1476), а також граматик Мартіна Крузія, Филипа Меланхтона, Ніколая Кленарда [18, 44-45]. Попри це, вона стала важливим етапом у формуванні української граматичної термінології, засвоєнні саме того досвіду, на брак якого в церковнослов'янській мові вказував Петро Скарґа. А вже за кілька років у Вільні галичанин Лаврентій Зизаній видає “Грамматіку словенску” та церковнослов'янсько-руський словник (1596), послуговуючись термінологією й дефініціями тих самих граматик грецької мови Мартіна Крузія, Филипа Меланхтона, Ніколая Кленарда та ще граматик латинської мови Филипа Меланхтона й, можливо, інших авторів [18, 71].

Підсумковий характер мала “Грамматика слов'янська” Мелетія Смотрицького (1619), яка у визначеннях граматичних понять і класифікації мовного матеріалу базувалася на європейській лінгвістичній теорії свого часу [17, 28] і транслювала цю теорію на дослідження церковнослов'янської мови. Оскільки ж відомо, що до появи “Institutiones linguae slavicae dialecti veteris” (1822) о. Йозефа Добровського, вихованця новіціату Товариства Ісусового в Брно, грамматика Мелетія Смотрицького лишалася основним підручником церковнослов'янської мови, перевидавалася й використовувалася в різного роду компіляціях [17, 90-110], то й імпульс, наданий полемічними заявами Петра Скарґи, діяв і далі в цьому дискурсивному просторі. Цей імпульс дістав для Мелетія Смотрицького й особистий вимір, адже він був студентом Віленської єзуїтської академії – богословської школи, у котрій жили спогади про першого ректора Петра Скарґу.

Може, найбільша інтрига в пошуках східної рецепції творів полеміста пов'язана з агіографією – жанром, вельми чуйним до нюансів конфесійної самоідентифікації авторів. Іван Вишенський використовує за найбільший аргумент у захисті конфесійних пріоритетів саме досвід праведного життя, утілений у подвигах віри східних мучеників, Отців Церкви й аскетів, “которые будучи странницы в жизни сей, <...> отрѣбаючися от плотских похотей, яже воюют на душу, сохраняют” [3, 156]. Але візантійські й руські житія святих, розпорошені по рукописних збірниках, складені церковнослов'янською мовою, архаїчні за стилем, виявилися неконкурентоспроможними в освічених православних верствах Речі Посполитої після появи “Żywotów świętych” (1579) Петра Скарґи.

І ось із кінця XVI ст. у Прологах, Учительних Євангеліях, різного роду збірниках серед зразків, перекладених із грецької мови, та автохтонних руських житій починають з'являтися переклади творів автора-єзуїта українською, а подекуди церковнослов'янською мовами – часом помітно редаговані, а часом і буквально точні (див.: [7; 27]). Їхнє поширення стимулює інтерес до власної агіографічної спадщини, що за часів митрополита Петра Могили (1632 – 1647) знайшло вияв у публікації нової редакції Києво-Печерського патерика та в ініціюванні самим митрополитом пошуку візантійських джерел східної агіографії. Уже “Патерикон” (1635) єпископа Сильвестра Косова, найближчого соратника й наступника Петра Могили, засвідчує прагнення наслідувати форми редагування середньовічних текстів і стиль барокового життя [12, 119-126]. Це дуже симптоматично й доводить, що в митрополичому оточенні починають домінувати культуротворчі тенденції, суголосні контрреформаційним інтенціям потриденського Заходу. Відбувається акомодация давніх сюжетів до нових рецептивних програм.

“Żywoty świętych” Петра Скарґи певний час компенсували в ранньомодерній Україні брак власних житійних збірок, доступних для сучасника з погляду мови та стилю. Його сюжети використовували невідомий автор драми про Олексія,

чоловіка Божого [див.: 1], чернігівські архієреї в поетичних інтерпретаціях житій святих – “Apollo chrześcijański” Лазаря Барановича (1670) та “Алфавіт” свт. Іоана Максимовича (1705) (див.: [28; 9]). І, нарешті, на досвід Петра Скарґи спирається свт. Димитрій Туптало, упорядник найпопулярнішої української барокової книжки – чотиритомних “Житій святих” (1689 – 1705).

Щоправда, Димитрій Туптало не згадує попередника в бібліографічних примітках, та й доведено безпосередню залежність від польської збірки лише 40 житійних оповідань із майже 900 [19, 240] – менше як 5 відсотків. Замовчування Димитрієм Тупталом імені Петра Скарґи легко пояснити: українські письменники в Московському царстві всі апіорно підозрювалися в “латинській ересі”, а пряме посилання на автора-єзуїта зробило б поширення книжки неможливим. Тому Димитрій Туптало вдало приховує реальні джерела (а ними, крім згаданого письменника, були “Acta Sanctorum” отців боландистів, що видавалися з 1643 р., і шеститомні “Vitae Sanctorum” о. Лаврентія Сурія, OCart, уперше видані 1569 – 1575 pp.) за посиланнями на ортодоксальні “Великі Четві Мінеї” митрополита Московського Макарія. Ця ситуація знайома кожному, хто жив у комуністичних країнах і мусив декорувати свої книжки та статті посиланнями на Маркса, Енгельса й Леніна. Порівняно ж невелика питома вага прямих перекладів зі Скарґи не вичерпує каналів впливу польського єзуїта на святителя Димитрія. Як і його попередники з оточення Петра Могили, Димитрій Туптало вчиться в Петра Скарґи інтерпретаційної техніки, відповідної бароко, переймає досвід акомодатії агіографічних текстів до нової комунікативної ситуації. Цей досвід український автор ретрансплює до всіх країн “православного кола”, у яких із початку XVIII ст. аж досі його версія житій святих лишається найпопулярнішою, перевидаючись десятки разів різними мовами (див., напр., останнє українське видання: [8]).

Ораторське мистецтво Петра Скарґи стало істотним внеском у культуру живого слова всієї Речі Посполитої. Його виняткова роль у риторичній практиці “сарматського бароко” 2-ї пол. XVI – початку XVII ст. не могла не позначитися й на українському сегменті цієї культури. З кінця XIX ст. в українській історико-літературній науці усталилася схема, за якою під впливом реформ Петра Могили відбувається заміна одного типу проповіді, названого “греко-слов’янським”, на інший, “латино-польський” [16, 13-38]. Останньому властиві логічна стрункість, систематичність, планомірність, подрібнення об’єкта на частини, полеміка, використання порівнянь, метафор, алегорій, вставних новел. Цей тип проповіді впроваджувався в масову риторичну культуру через Києво-Могилянську академію й був кодифікований у книжці Іоанікія Галятовського “Ключ разумѣнія” з доданим до неї гомілетичним трактатом “Наука албо способ зложеня казаня” (1659). А вже з України через вихованців Києво-Могилянської академії нова проповідницька модель поширюється в Московії, Сербії, Румунії.

Діалог культур, у якому брав участь Петро Скарґа, був жорстким і категоричним. Польський автор не підлаштовувався під українську аудиторію й був відвертим у своїх оцінках. Феномен сучасної політкоретності був цілковито чужим його способів мислення і стилю письма. І образ Петра Скарґи, як і узагальнений образ “ксьондза-єзуїта”, входить в українську масову свідомість із чітко визначеними міжконфесійною полемікою негативними конотаціями, увиразненими політичною пропагандою XIX – XX ст. Проте багата, різножанрова творчість польського автора стала важливим складником українського літературного життя й істотним каталізатором процесів, що впроваджували українську культуру в епоху Реформи, транслювали бароковий досвід в інтелектуальні й мистецькі середовища України, а за її посередництвом – на весь православний Схід.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адрианова-Перетц В.* Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности. – Пгр., 1917. – VIII, 518 с.
2. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1865. – Т. 2. – 15; 288 с.
3. *Вишенский Иван.* Сочинения / Подг. текста, статья и комментарии И.П. Еремина. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
4. *Гоголь М.* Тарас Бульба: Повесть з ілюстраціями / Пер. Ст. Віль. – Вінніпег: Вид. спілка Тризуб, 1964. – 148 с.
5. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – XII; 559; 576 с.
6. *Грицай М., Микитась В., Шолом Ф.* Давня українська література. – 2-е вид. – К.: Вища школа, 1989. – 414 с.
7. *Гудзий Н.* Переводы “Żywotów świętych” Петра Скарги в юго-западной Руси. – К., 1917. – 135 с.
8. *Дмитро Туптало.* Житія святих (Четві Мінеї) / Пер. з церковнослов'янськ. – Львів: Свічадо, 2005 – 2011. – Т. 1. Вересень. – Т. 10. Червень.
9. *Журавльова С.* “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” свт. Іоана Максимовича як явище агіографічної культури українського бароко: Монографія. – Бердянськ, 2012. (у друці)
10. *Загайко П.* Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 88 с.
11. *Зема В.* Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 2001. – №5. – С. 43-74.
12. *Ісиченко Ю.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. – К.: Наук. думка, 1990. – 180 с.
13. *Історія української літератури:* У 8 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 539 с.
14. *Костомаров М.* Книги битія українського народу. – Львів; К.: Нові шляхи, 1921. – 24 с.
15. *Костомаров Н.* Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
16. *Крекотень В.* Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. – К.: Наук. думка, 1983. – 407 с.
17. *Німчук В.* Граматика М[елетія] Смотрицького – перлина давнього мовознавства // *Мелетій Смотрицький.* Граматика: Факсимільне видання. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 7-111.
18. *Німчук В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – 223 с.
19. *Пачовський Т.* “Книга Житій Святих” Дмитра Туптала-Ростовського / Пер. з польськ. // *Дмитро Туптало у світі українського бароко:* Зб. наук. праць. – Львів: Артос-Апріорі, 2007. – С. 221-265.
20. *Петров Н.* Западнорусские полемические сочинения XVI века // *Труды Киевской духовной академии.* – 1894. – №2. – С. 154-186; №3. – С. 343-383.
21. *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1882. – Т. 7. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – 918 с.
22. *Українська література XIV–XVI ст.* / Упор. В.Л. Микитась. – К.: Наук. думка, 1988. – 600 с.
23. *Франко І.* Іван Вишенський і його твори // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 30. – С. 7-211.
24. *Четыре сочинения афонского монаха Иоанна из Вишни...* // *Акты*, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 205-270.
25. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1. Поезія. 1837 – 1847. – 528 с.; 1990. – Т. 2. Поезія. 1847 – 1861. – 592 с.
26. *Яременко П.* Іван Вишенський. – К.: Вища школа, 1982. – 141 с.
27. *Raczowski T.* “Żywoty świętych” ks. P. Skargi w przekładach rusko-ukraińskich // *Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie.* – 1937. – R. 17. – Z. 2. – S. 104-111.
28. *Radyszewski R.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków: Wyd. Oddziału PAN, 1996. – Część 1: Monografia. – 282 s.

Отримано 3 травня 2012 р.

м. Харків

